

ІНТЕНСИВНІ ПРОТИСТАВНО-ДОПУСТОВІ ВІДНОШЕННЯ СКЛАДНОСУРЯДНИХ РЕЧЕННЯХ

Стаття присвячена дослідженню формально-граматичних і структурно-семантичних ознак складносурядних речень інтенсивної протиставно-допустової семантики.

Ключові слова: складносурядні речення, протиставно-допустові відношення, структура речення, інтенсивність.

У сучасній синтаксичній науці виокремлюють складносурядні речення з протиставно-допустовими відношеннями, що є різновидом речень із причиново-наслідковими відношеннями. На думку А. П. Грищенка, значеннєвий план складносурядного речення – це те загальне значення, що впливає зі зв'язку складових частин. Таким загальним значенням може бути, наприклад, повідомлення про одночасність або послідовність кількох подій, станів, процесів, причиново-наслідковий або зіставно-протиставний зв'язок між складовими частинами тощо [4, 22-23].

Основною умовою появи протиставно-допустових семантико-синтаксичних відношень є взаємодія сурядних частин, в одній із яких висловлене твердження або припущення з можливим наслідком, а в іншій це твердження або припущення спростовують, обмежують чи заперечують [11, 10]. Складносурядні конструкції інтенсивної протиставно-допустової семантики розглядають серед протиставних складносурядних речень, частини яких поєднані сполучниками *а, але, та* (у значенні *але*) *зате, проте, однак*, рідко *і*. Ці сполучники виражають формальну взаємозалежність між частинами складного речення. Однак за характером семантико-синтаксичних відношень між складовими частинами протиставно-допустові речення належать до детермінантних складносурядних речень, у яких протиставний зв'язок доповнений семантичними відтінками, характерними для складнопідрядних речень, а саме: —...протиставне значення ускладнюється значенням допустовості (одне явище повинно було викликати інше, але не викликало) [5, 163]. Наприклад: *Писалось добре й на колесах, і в позахмарній висоті, **та** все ж таки дніпрові плеса – мої скрижали золоті* (В. Бровченко). *Десь там далеко, далеко, поганеньке містечко, **а все-таки** воно живе, **все-таки** пнеться...* (У. Самчук). *Ніхто ніби й не був свідком цієї нічної сцени, **а проте** вся Зачіплянка вже знала, як Наталка після іменин калялася та навколішки повзала перед своїм сліпим Костею на майдані, бо знов, видно, підпивши, «давала дрозда», як сама вона висловлюється про себе...* (О. Гончар). У таких реченнях протиставні семантико-синтаксичні відношення домінують над допустовими.

Мета дослідження полягає в з'ясуванні структурних особливостей складносурядних конструкцій інтенсивної протиставно-допустової семантики, а також дослідження їх семантичних ознак.

Актуальність дослідження полягає в необхідності детального аналізу структури та функціонування складних речень інтенсивної протиставно-допустової семантики. Системний розгляд складносурядних речень інтенсивної протиставно-допустової семантики дозволить повніше збагнути структуру мови і мовлення загалом, встановити механізми функціонування та взаємодії різних мовних рівнів із властивими їм лінгвальними одиницями. Вивченню інтенсивних протиставно-допустових відношень у складносурядних конструкціях присвячено дослідження українських мовознавців І. Р. Вихованця, К. Г. Городенської, А. П. Грищенка, А. П. Загнітка, К. Ф. Шульжука, А. Г. Кващука, М. В. Мірченка, Н. О. Ковальнової, Т. П. Ткачука та інших. Протиставно-допустові семантико-синтаксичні відношення у складному реченні на матеріалі російської мови досліджували М. Є. Кухаревич, Т. Г. Печонкіна, Н. О. Андрамонова, Н. П. Перфільєва, В. Ю. Апресян, Р. М. Терємова, В. С. Храковський, Л. С. Естріна та інші.

Предикативні частини аналізованих складносурядних речень репрезентують нерівноправні протиставно-допустові відношення, що є спорідненими з причиново-наслідковими відношеннями. Відомо, що причина і наслідок перебувають в неоднакових відношеннях, а саме: причина зумовлює наслідок, наслідок же обґрунтовує її. Семантичну нерівноправність предикативних частин зумовлює невідповідність граматичних і семантичних ознак: з одного боку – це складносурядні речення, оскільки їх частини поєднані сполучниками сурядності, а з іншого – вони подібні до складнопідрядних допустово-протиставних речень за характером детермінантних семантико-синтаксичних відношень між їх предикативними частинами. Цілком правомірно визначити принцип розташування

предикативних частин складносурядних речень інтенсивної протиставно-допустової семантики: на першому місці – подія, всупереч якій відбувається дія, передавана постпозитивною частиною. Отже, те, що аналізований різновид складносурядних речень передає протиставно-допустові відношення, створює чітку кількість предикативних частин, що характерні неможливістю їх перестановки, – це дві предикативні частини з фіксованим порядком розташування.

Те, що складносурядні речення інтенсивної протиставно-допустової семантики за характером детермінативних семантико-синтаксичних відношень між їх предикативними частинами подібні до складнопідрядних допустово-протиставних речень, підтверджує можливість їх трансформації у складнопідрядні допустово-протиставні речення залученням сполучника підрядності до першої допустової частини, напр. : *Не знала й не могла знати війни, не літала з багажем Червоного Хреста до місць, де лютують епідемії, це, власне, ні разу Інні не доводилось ризикувати собою, а проте іноді потайки ставить себе в ситуації найтрудніші, приміряється до найтяжчих випробувань...* (О. Гончар). Пор.: *Хоч не знала й не могла знати війни, хоч не літала з багажем Червоного Хреста до місць, де лютують епідемії, хоч це, власне, ні разу Інні не доводилось ризикувати собою, проте іноді потайки ставить себе в ситуації найтрудніші, приміряється до найтяжчих випробувань.* За формально-граматичними показниками зіставлявані речення різні передусім тому, що їх предикативні частини оформлені різними сполучниками: сполучник *проте* є елементом сурядного зв'язку, сполучник *хоч* – формант підрядності. За семантико-синтаксичними ж відношеннями між предикативними частинами аналізоване складносурядне речення співвідносне з складнопідрядним допустово-протиставним реченням.

Високий ступінь вияву ознаки, дії чи стану в складносурядному реченні може бути виражений лексико-синтаксичними засобами. Зокрема, високий ступінь вияву кількості може бути актуалізований лексичними показниками (числівниками чи іменниками, що вказують на значну кількість предметів,

явищ), напр. : *Багато бід довелося пережити сільським жителям, але вони ніколи не падали духом* (З газети). *Стільки років минуло, а хата все та сама, «на тимчасом» збудована* (У. Самчук). *Так багато запитань, так багато проблем, і все ж автор вирішив замахнутися на ще значніше* (П. Загребельний).

В останньому реченні найвищий ступінь вияву кількості, виражений неозначено-кількісним числівником *багато*, посилений ще й часткою *так*.

Оскільки йдеться про вияв інтенсивності ознаки чи дії, лексичне наповнення препозитивної частини з допустовим значенням має певні особливості: позначувані дієсловами, прикметниками, словами категорії стану дії та ознаки характерні здатністю збільшувати чи зменшувати свою інтенсивність, змінювати її ступінь. Зокрема, дієслова вказують на високий ступінь інтенсивності дії, мають у своєму лексичному значенні сему —градації ступеня інтенсивності дії, напр. : *Селяни жахаються видовиськом на дворі, але одночасно їм стає шкода* (У. Самчук). *Трясе (Володько) Баглая в обіймах, все ж таки ровесник і кум, проте Баглаєві й при цьому бурхливому вияві почуттів не зовсім до речі згадується, що мати чомусь недолюблює Володьки* (О. Гончар).

Значення найвищого ступеня вияву ознаки можуть надавати реченню прикметники, дієприкметники, порівняльні звороти, що виражають якісну характеристику явища, особи, предмета, напр.: *Десь там далеко, далеко, поганеньке містечко, а все-таки воно живе, все-таки пнеться...* (У. Самчук). *Годинник показував години, дні, місяці і рух небесних тіл. Подарунок справді був рідкісний і цінний, але все ж він не вартий аж цілої Угорщини, яку взялися виторговувати у султана послі, обіцяючи виплачувати щорічну данину в сто тисяч дукатів* (П. Загребельний). *Бо в нас, металургів, коли вже дружба, то міцніша за сталь, але ж тільки скромняги ми, оце нам у житті заважає* (О. Гончар).

Н. І. Бойко зауважує, що експресивність окремих іменників, прикметників та дієслів базується на основі семи —інтенсивність, яка характеризує предмет думки з погляду сили чи повноти вияву ознаки. Компонент —інтенсивність має поняттєвий характер, а тому його можна виокремити лише в семантичній структурі тих експресивів, які передають різний ступінь вияву якісної ознаки [2, 67].

Дієслова-присудки, уживаючись із прислівниками, які містять їхню якісну характеристику, у реченні набувають значення найвищого ступеня вияву дії, стану, напр. : *Мусив перед усіма вибачитись. Надто йому хотілося додому, але ж із плямою повертатись... ні!* (О. Гончар). *Слухачам вірилось тяжко, але все-таки вірилось, коли він сам-один цілу роту турків в полон брав...* (У. Самчук). *Скелі щораз ближче сходяться, стискаються, давають одна на одну, заступаючи вхід до караїмської фортеці Чуфут-кале; хатки маліють, цезають, місто заривається в печери, проте*

вперто повзе ущелинами Маріям і Ашлама-дере, поки врешті його спинять гори: годі! (Р. Іваничук).

Окрім способу дії, прислівники можуть указувати на часові характеристики дії, фази її проходження, тривання напр. : **Ніколи** та рука не обняла його – сина, не була щедрою на пестоці, **та все-таки** кожного року, коли —Христос воскрес, коли всі віталися, син з величною втіхою брав ту руку і припадав устами до її шорсткої, темної твердості (У. Самчук). Але ніяк неспроможний був збагнути Сивоок отого моторошно-незвичайного западання лісу до середини, до глибини, нескінченного спускання, з якого, здавалося, **ніколи** не буде вороття, **однак** вороття наставало **щоразу просто, легко**, так ніби пуща брала їх на руки і непомітно виносила з своїх нетрів, як безсилих, заблуканих дітей (П. Загребельний).

У складносурядних конструкціях інтенсивної протиставно-допустової семантики інтенсивності досягають переважно шляхом нарощення експресії за допомогою кількісного нагромадження аргументів першої частини, що вказують на умову чи причину, всупереч яким відбувається дія другої частини. Напр.: *Завернуть, доженуть, прив'яжуть до кибитки, – а ти рвонись* (Л. Костенко). *Дивна порожнеча була в нього в грудях, у голові, йшов швидко, широкі білі плити твердо слалися йому під ноги, ззаду долинали до нього уривки людських розмов, накочувалися раз по раз пош уми моря, але чим далі він йшов, тим більша й більша тиша залягала в нього за плечима, тільки ще дихало спроквола десь далеко море та стукали по твердих плитах підбори його черевиків: стук-стук!* (П. Загребельний).

Перше речення демонструє нарощення експресії одними засобами – однорідними членами речення (нанизування однорідних присудків посилює динаміку змісту, вираженого в препозитивній частині), другий – іншими: окремими частинами складного речення, поєднаними безсполучниковим зв'язком.

Часто інтенсивності досягають уведенням у складносурядне речення кількох частин, що виражають різні параметри дії, а значення допустовості посилюється нагнітанням ознак, дій. Значення допустовості виявляється повною мірою, коли ситуація посилюється за допомогою сполучникової частки і, та, що акцентує погодження мовця з тією ознакою, яку потім усувають як несуттєву, напр. : *І не буде води іншої, як з мікробами, і слова не буде страшнішого, як слово «епідемія», і почуватимеш іноді до сліз давучий відчай перед масштабами лиха, перед повсюдністю бруду, антисанітарії, перед мірадами збудників найжахливіших хвороб, – однак, долаючи хвилини зневіри, знов і знов ставатимеш до діла, йтимеш у наступ на все оте безмежне лихо, на кожному кроці ризикуватимеш собою, життям своїм, так, так, життям, хоч і самій жити хочеться, не менше, дівчатка, ніж вам...* (О. Гончар). *Та в нього ж був ревматизм і грижа, та він же не чув на одне вухо, та він же був чоловік тонкої п'ясті, – а вони його взяли та й роздерли!* (Л. Костенко).

У сполученні з розділовим зв'язком сполучник *а* закінчує перелік фактів, що спричинили певний результат. Допустове значення виникає і тут, але вже не на основі семантики зворотної зумовленості, для якої немає передумов, а на основі індивідуального ставлення мовця до названих альтернатив, ні одній з яких він не може чи не хоче віддати перевагу [8, 93-94]. Наприклад: *Чи давно топтали цю рівнину турецькі коні, чи давно палено й плюндровано її, а ось вона лежить перед завойовниками мов би й не торкана його мечем і не понищена копитами його коней* (П. Загребельний). *Рано-світочок, чи звелось сонце, чи й ні, а ти вже зводишся і чи болить тебе що, чи не болить, чи догаряє тобі яка біда, чи не догаряє, а ти йдеш, а ти дерешся, а ти робиш* (У. Самчук). Семантико-синтаксичні відношення між частинами цих речень кваліфіковані як розділово-допустові, однак —значення протиставлення зближує їх також і з допустово-протиставними складнопідрядними реченнями [11, 11].

Чинником інтенсифікації може бути також повтор, напр. : *Малий-малий, але щоразу більше зникає до самотійності* (Гр. Тютюнник). Зміст складносурядних конструкцій інтенсивної протиставно-допустової семантики з повтором містить інтенсифіковану оцінку предметів, подій, явищ, передає емоційний стан.

Синтаксичні засоби репрезентації категорії інтенсивності не обмежуються повтором. Засобами інтенсифікації висловлення є також парцельовані конструкції інтенсивної протиставно-допустової семантики, що пов'язані з посиленням синтаксичної позиції частини, яка виражає допустове значення, її комунікативного навантаження у висловленні. Конструктивний аспект експресії посилюється за рахунок експресії функціонально-стильового, комунікативного плану. Наприклад: *Всі полонені зв'язані. Голодні й виснажені до краю. Окрім того, не мають куди втікати, бо скрізь – ромейська сила. І все-таки втекли* (П. Загребельний). *Зморшки ще гостріше врізалися в загоріле, як стара бронза, порепане лице, погляд мудро злагіднився, вилиці більше вип'ялись, борода просякла згустками сивини. Але все-*

таки він той самий дужий, могутній, з великими, твердими руками король поля і праці – Матвій (У. Самчук). Вони сходились, розходились і забували один за одного. **І все-таки** зійшлися (У. Самчук). На щоках позасихали патьоки сліз, носеня брудно-червоне, очі перелякані. **Та все-таки** Володько звівся, надто кортіло йому сповнити свій задум (У. Самчук). Парцеляція зумовлена комунікативним наміром мовця акцентувати значення протиставлення двох дій. У наведених реченнях допустове значення посилюється ще й за допомогою частки *все-таки*, що супроводжує сурядний зв'язок.

Отже, складносурядні конструкції інтенсивної протиставно-допустової семантики характерні різноманітними засобами акцентування на ознаках, виражених частиною з допустовим значенням. Це і лексичні показники, і нарощення експресії за допомогою кількісного нагромадження аргументів першої частини, що вказують на умову чи причину, всупереч яким відбувається дія другої частини, і парцельовані конструкції. Водночас наявність засобів інтенсифікації складних конструкцій збагачує речення експресивними відтінками.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрамонова Н. А. Сложные предложения, выражающие обстоятельственные отношения в современном русском языке / Наталия Алексеевна Андрамонова. — Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1977. — 175 с.
2. Бойко Н. І. Українська експресивна лексика : семантичний, лексикографічний і функціональний аспекти / Надія Іванівна Бойко. — Ніжин : Аспект-Поліграф, 2005. — 550 с.
3. Бондарко А. В. Грамматическое значение и смысл / Александр Владимирович Бондарко. — Л. : Наука, 1978. — 175 с.
4. Грищенко А. П. Складносурядні речення в сучасній українській літературній мові / Арнольд Панасович Грищенко. — К. : Наук. думка, 1969. — 155 с.
5. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Синтаксис / Анатолій Панасович Загнітко. — Донецьк : ДонНУ, 2001. — 662 с.
6. Каранська М. У. Синтаксис сучасної української літературної мови : [навч. посібник] / М. Арія Устимівна Каранська. — К. : Либідь, 1995. — 312 с.
7. Кващук А. Г. Структурно-семантичні типи складних речень допустового співвідношення в сучасній українській літературній мові : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 Українська мова / Анатолій Гурович Кващук. — Станіслав, 1959. — 268 с.
8. Кручинина И. Н. Структура и функции сочинительной связи в русском языке / Ирина Николаевна Кручинина. — М. : Наука, 1988. — 209 с.
9. Перфильева Н. П. Уступительно-противительные конструкции с двусторонней связью в современном русском языке : автореф. дисс. на соиск. уч. ст. канд. филолог. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык» / Н. П. Перфильева. — Томск, 1984. — 22 с.
10. Теремова Р. М. Семантика уступительности и ее выражение в современном русском языке / Римма Михайловна Теремова. — Л. : ЛГПИ имени А. И. Герцена, 1986. — 75 с.
11. Ткачук Т. П. Функціонально-семантична категорія допустовості в сучасній українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філолог. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Т. П. Ткачук. — К., 2009. — 20 с.
12. Храковский В. С. Универсальные уступительные конструкции / В. С. Храковский // Вопросы языкознания. — 1999. — № 1. — С. 103—122.

REFERENCES

1. Andramonova, N. A. (1977). *Slozhnyje predlozheniya, vyrazhajushchije obstoitelstvennyje otnoshenija v sovremenom russkom jazyke* [The compound sentences expressing the adverbial relations in modern Russian]. Kazan, Yzd-vo Kazan. un-ta, 175 p.
2. Bojko, N. I. (2005). *Ukrajinska ekspresywna leksyka : semantychnyj, leksykografichnyj i funkcionalnyj aspekty* [The Ukrainian expressive vocabulary: semantic, lexicographical and functional aspects]. Nizhyn, Aspekt -Poligraf, 550 p.
3. Bondarko, A. V. (1978). *Grammaticheskoe znachenije i smysl* [Grammatical meaning and Sense]. Leningrad, Nauka, 175 p.
4. Gryshchenko, A. P. (1969). *Skladnosuryadni rechennya v suchasnij ukrajinskij literaturnij movi* [The complex compound sentences in the present to the Ukrainian literary language]. Kyiv, Naukova dumka, 155 p.
5. Hrakovskij, V. S. *Universalnyje ustupitelnyje konstrukcyji* [Universal concessive designs]. *Voprosy jazykoznanija*,

1999, no. 1, pp . 103-122.

6. Karanska, M . U. (1995). *Syntaksys suchasnoji ukrajinskoji literaturnoji movy* [Syntax of Ukrainian]. Kyiv, Lybid, 312 p . Kvashchuk, A. G. (1959). *Strukturno-semantychni typy skladnyh rechen dopustovogo spivvidnoshennja v suchasnij ukrajinskij literaturnij movi*. Diss. kand. filol. nauk [The formal and semantic structure of the complex sentences of concessive relations in Ukrainian literary language. Dr. filolog. sci. diss.]. Stanislav, 268 p .
7. Kruchynina, I. N. (1988). *Struktura i funkcyi sochinitelnoj svyazi v ruskom jazyke* [Structure and functions of coordinating communication in Russian]. Moskva, Nauka, 209 p .
9. Perfiljeva, N. P. (1984). *Ustupitelno-protivitelnye konstrukcyji s dvustoronnej svyazyu v sovremennom ruskom jazyke*. Avtoref. diss. kand. filolog. nauk [Concessive and adversative designs with a two-way communication in modern Russian. Dr. filolog. sci. diss.]. Tomsk, 22 p .
10. Teremova, R. M . (1986). *Semantyka ustupitelnosti i jeje vyrazhenije v sovremennom ruskom jazyke* [Semantik of concessive and its expression in modern Russian]. Leningrad, LGPI imeni A. I. Gercena, 75 p .
11. Tkachuk, T. P. (2009). *Funkcionalno-semantychna kategorija dopustovosti v suchasnij ukrajinskij movi*. Avtoref. diss. kand. filolog. nauk [The functional and semantic category of concessive in modern Ukrainian. Dr. filolog. sci. diss.]. Kyiv, 20 p .
12. Zagnitko, A. P. (2001). *Teoretychna gramatyka ukrajinskoji movy. Syntaksys* [Teoretical grammar of Ukrainian. Syntax]. Donetsk, DonNU, 662 p .

This article is devoted to elucidate peculiarities of the formal and semantic structure of the compound sentences with intensive adversative and concessive semantic.

Key words: complex sentences, compound sentences, adversative and concessive relations, structure of the sentence, intensity.